अध्याय 7: शूराः वयं धीराः वयम्

विषय-सूची

11 प्रश्नावली · 46 प्रश्न

प्रश्नावली 1	१. एतत् सम्पूर्णं गीतं सस्वरं गायन्तु लिखन्तु, कण्ठस्थं च कुर्वन्तु ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली 2	२. पाठस्य आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु ।	5 प्रश्न
प्रश्नावली 3	३. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु ।	6 प्रश्न
प्रश्नावली 4	४. 'क' स्तम्भेन सह 'ख' स्तम्भस्य उचितं मेलनं कृत्वा रिक्तस्थाने लिखन्तु ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली 5	५. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु । (एकवचनम् – बहुवचनम्; यथा – शूरः – शूराः)	6 प्रश्न
प्रश्नावली 6	६. उदाहरणं दृष्ट्वा अधोलिखितानि पदानि परस्परं संयोज्य वाक्यानि रचयन्तु ।	1 प्रश्न
प्रश्नावली 7	७. कोष्ठकात् उचितं पदं स्वीकृत्य रिक्तस्थाने लिखन्तु ।	6 प्रश्न
प्रश्नावली 8	८. उदाहरणमनुसृत्य उचितेन पदेन रिक्तस्थानं पूरयन्तु। (यथा – नायिका नृत्यति ।)	8 प्रश्न
प्रश्नावली योग्यताविस्तरः	योग्यताविस्तरः (गीतस्य रचनाकारः, महापुरुषाः, स्तोत्रम्)	4 प्रश्न
प्रश्नावली परियोजनाकार्यम्	परियोजनाकार्यम् (Project Work)	3 प्रश्न
प्रश्नावली पठित-अवबोधनम्	पठित-अवबोधनम् (श्लोक-आधारित प्रश्नाः)	5 प्रश्न

प्रश्नावली 1 — १. एतत् सम्पूर्णं गीतं सस्वरं गायन्तु लिखन्तु, कण्ठस्थं च कुर्वन्तु ।

प्रश्न 1

एतत् सम्पूर्णं गीतं सस्वरं गायन्तु लिखन्तु, कण्ठस्थं च कुर्वन्तु ।

हल

यह अभ्यास छात्रों के स्वयं करने के लिए है — पूरे गीत को स्वर सहित गाना, लिखना और कण्ठस्थ (याद) करना है।

उत्तर: छात्राः स्वयं कुर्वन्तु ।

प्रश्नावली 2 — २. पाठस्य आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु ।

प्रश्न 1

(क) शूराः के?

हल

गीते भारतीयान् (वयम्) शूराः इति कथितम् ।

उत्तर: भारतीयाः / वयम्

प्रश्न 2

(ख) वयं कीदृशमानसाः स्मः ?

हल

गीतानुसारं वयं दृढ़मानसाः स्मः ।

उत्तर: दृढ़मानसाः

प्रश्न 3

(ग) वयं कीदृशचिन्तकाः स्मः ?

हल

वयं शुभचिन्तकाः स्मः ।

उत्तर: शुभचिन्तकाः

प्रश्न 4

(घ) वयं कुत्र अतिनिश्चलाः स्मः ?

हल

वयं विजये अतिनिश्चलाः स्मः ।

उत्तर: विजये

प्रश्न 5

(ङ) वयं विजयार्थिनः कुत्र यामः ?

हल

वयं विजयार्थिनः समराङ्गणं यामः ।

उत्तर: समराङ्गणम्।

प्रश्नावली 3 — ३. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु ।

प्रश्न 1

(क) शूराः वयम् = शूरः अहम् ; वीराः वयम् = ... ।

हल

बहुवचन से एकवचन में परिवर्तन।

उत्तर: वीरः अहम् ।

प्रश्न 2

(ख) ..... = बलशालिनः ; ..... = जयगामिनः ।

हल

बहुवचन पदों के एकवचन रूप।

उत्तर: बलशाली ; जयगामी ।

प्रश्न 3

(ग) दृढमानसाः = ... ; प्रियसाहसाः = ...।

हल

बहुवचन से एकवचन।

उत्तर: दृढ़मानसः ; प्रियसाहसः ।

प्रश्न 4

(घ) ..... = अतिभावुकाः ; शुभचिन्तकाः = ...।

हल

बहुवचन से एकवचन।

उत्तर: अतिभावुकः ; शुभचिन्तकः

प्रश्न 5

(ङ) धनकामना = ... ; वञ्चना = ...।

हल

एकवचन से बहुवचन।

उत्तर: धनकामनाः ; वञ्चनाः।

प्रश्न 6

(च) ..... = वर्चस्वलाः ; ..... = अतिनिश्चलाः ।

हल

बहुवचन से एकवचन।

उत्तर: वर्चस्वल ; अतिनिश्चलः ।

प्रश्नावली 4 — ४. ‘क’ स्तम्भेन सह ‘ख’ स्तम्भस्य उचितं मेलनं कृत्वा रिक्तस्थाने लिखन्तु ।

प्रश्न 1

‘क’ स्तम्भेन सह ‘ख’ स्तम्भस्य उचितं मेलनं कृत्वा रिक्तस्थाने लिखन्तु ।

हल

गीत की पंक्तियों के अनुसार सही मेलन।

उत्तर: (क) गतभीतयो धृतनीतयो दृढशक्तयो निखिलाः । (ख) यामो वयं समराङ्गणं विजयार्थिनो बालाः । (ग) जगदीश हे ! परमेश हे! सकलेश हे भगवन् । (घ) जय मङ्गलं परमोज्ज्वलं नो देहि परमात्मन् । (ङ) जनसेवकाः अतिभावुकाः शुभचिन्तकाः नियतम् । (च) ऊर्जस्वला वर्चस्वला अतिनिश्चला विजये।

प्रश्नावली 5 — ५. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु । (एकवचनम् – बहुवचनम्; यथा – शूरः – शूराः)

प्रश्न 1

(क) धीरः – .....

हल

एकवचन से बहुवचन।

उत्तर: धीराः

प्रश्न 2

(ख) ..... – वीराः

हल

बहुवचन का एकवचन।

उत्तर: वीरः

प्रश्न 3

(ग) जनसेवकः – .....

हल

एकवचन से बहुवचन।

उत्तर: जनसेवकाः

प्रश्न 4

(घ) ..... – धनकामना:

हल

बहुवचन का एकवचन।

उत्तर: धनकामना

प्रश्न 5

(ङ) निखिल: – .....

हल

एकवचन से बहुवचन।

उत्तर: निखिलाः

प्रश्न 6

(च) ..... – बाला:

हल

बहुवचन का एकवचन।

उत्तर: बालः

प्रश्नावली 6 — ६. उदाहरणं दृष्ट्वा अधोलिखितानि पदानि परस्परं संयोज्य वाक्यानि रचयन्तु ।

प्रश्न 1

कर्तृपदानां सह उचितक्रियापदानां संयोजनं कृत्वा वाक्यानि रचयन्तु — (क) छात्रः (ख) छात्रौ (ग) छात्राः (घ) अहम् (ङ) आवाम् (च) वयम् (छ) त्वम् (ज) युवाम् (झ) यूयम्

हल

प्रत्येक कर्ता के पुरुष-वचन के अनुसार क्रिया का रूप।

उत्तर: (क) छात्रः पठति । (ख) छात्रौ पठतः । (ग) छात्राः पठन्ति । (घ) अहम् पठामि । (ङ) आवाम् पठावः । (च) वयम् पठामः । (छ) त्वम् पठसि । (ज) युवाम् पठथः । (झ) यूयम् पठथ ।

प्रश्नावली 7 — ७. कोष्ठकात् उचितं पदं स्वीकृत्य रिक्तस्थाने लिखन्तु ।

प्रश्न 1

(क) अस्मद् प्रथमा विभक्तिः, एकवचनम् – ..... (वयम् / त्वम् / अहम्)

हल

अस्मद् शब्द का प्रथमा एकवचन।

उत्तर: अहम्

प्रश्न 2

(ख) युष्मद्, प्रथमा विभक्तिः, द्विवचनम् – ..... (त्वम् / सः / युवाम्)

हल

युष्मद् शब्द का प्रथमा द्विवचन।

उत्तर: युवाम्

प्रश्न 3

(ग) तद्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा विभक्तिः, बहुवचम् – ..... (एषः / ते / सा)

हल

तद् पुंलिङ्ग का प्रथमा बहुवचन।

उत्तर: ते

प्रश्न 4

(घ) एतद्, नपुंसकलिङ्गम् प्रथमा विभक्तिः बहुवचनम् – ..... (एतानि / वयम् / तत्)

हल

एतद् नपुंसकलिङ्ग का प्रथमा बहुवचन।

उत्तर: एतानि

प्रश्न 5

(ङ) एतद्, स्त्रीलिङ्गम् प्रथमा विभक्तिः, एकवचनम् – ..... (अहम् / एषा / एतत्)

हल

एतद् स्त्रीलिङ्ग का प्रथमा एकवचन।

उत्तर: एषा

प्रश्न 6

(च) तद्, स्त्रीलिङ्गम् प्रथमा विभक्तिः द्विवचनम् – ..... (ते / अहम् / एषा)

हल

तद् स्त्रीलिङ्ग का प्रथमा द्विवचन।

उत्तर: ते

प्रश्नावली 8 — ८. उदाहरणमनुसृत्य उचितेन पदेन रिक्तस्थानं पूरयन्तु। (यथा – नायिका नृत्यति ।)

प्रश्न 1

(क) बालकः ..... । (लिख)

हल

एकवचन कर्ता के साथ क्रिया।

उत्तर: बालकः लिखति ।

प्रश्न 2

(ख) छात्रौ ..... । (क्रीड्)

हल

द्विवचन कर्ता के साथ क्रिया।

उत्तर: छात्रौ क्रीडतः ।

प्रश्न 3

(ग) अहम् ..... । (गच्छ)

हल

उत्तमपुरुष एकवचन।

उत्तर: अहम् गच्छामि ।

प्रश्न 4

(घ) कविः ..... । (पश्य्)

हल

एकवचन कर्ता के साथ क्रिया।

उत्तर: कविः पश्यति ।

प्रश्न 5

(ङ) महिला ..... । (वद्)

उत्तर: महिलाः वदन्ति । (एकवचने — महिला वदति ।)

प्रश्न 6

(च) देवाः ..... । (आगच्छ्)

हल

बहुवचन कर्ता के साथ क्रिया।

उत्तर: देवाः आगच्छन्ति ।

प्रश्न 7

(छ) फलानि ..... । (पत्)

हल

नपुंसकलिङ्ग बहुवचन कर्ता के साथ क्रिया।

उत्तर: फलानि पतन्ति ।

प्रश्न 8

(ज) गृहिण्यः ..... । (उपविश्)

हल

बहुवचन कर्ता के साथ क्रिया।

उत्तर: गृहिण्यः उपविशन्ति ।

प्रश्नावली योग्यताविस्तरः — योग्यताविस्तरः (गीतस्य रचनाकारः, महापुरुषाः, स्तोत्रम्)

प्रश्न 1

१. गीतस्य रचनाकारः — गीतस्य रचनाकारं परिचाययन्तु ।

हल

इस गीत के रचनाकार श्रीधर भास्कर वर्णेकर हैं, जो सुप्रसिद्ध आधुनिक कवि हैं।
उनका जन्म महाराष्ट्र के नागपुर नगर में हुआ; उन्होंने अनेक काव्य, नाटक और गीत लिखे और वे राष्ट्रपति पुरस्कार से सम्मानित हैं।

उत्तर: अस्य गीतस्य रचनाकारः श्रीधरः भास्करः वर्णेकरः अस्ति । एषः सुप्रसिद्धः आधुनिकः कविः अस्ति । वर्णेकरमहोदयस्य जन्म महाराष्ट्रराज्ये नागपुरनगरे अभवत् । एषः अनेकानि काव्यानि नाटकानि गीतानि च रचितवान् । वर्णेकरमहोदयः राष्ट्रपतिपुरस्कारेण अपि सम्मानितः अस्ति ।

प्रश्न 2

२. अधोलिखितानि शब्दरूपाणि पठन्तु अवगच्छन्तु स्मरन्तु च ।

हल

यह अभ्यास छात्रों को पाठ में प्रयुक्त शब्दरूपों को पढ़ने, समझने और याद करने का है।

उत्तर: छात्राः स्वयं पठन्तु, अवगच्छन्तु, स्मरन्तु च ।

प्रश्न 3

३. महापुरुषाणां राष्ट्रनायकानां च चित्राणि अधः सन्ति । एते शूराः वीराः धीराः च आसन् । गीते लिखितान् सर्वान् भावान् एतेषां महापुरुषाणां जीवने वयं पश्यामः ।

हल

गीत में वर्णित सभी भाव इन महापुरुषों के जीवन में दिखाई देते हैं — जैसे शङ्कराचार्य, शिवाजी महाराज, स्वामी दयानन्द सरस्वती, मदनमोहन मालवीय, रानी लक्ष्मीबाई, स्वामी विवेकानन्द, महर्षि अरविन्द, सुभाषचन्द्र बोस, ए.पी.जे. अब्दुल कलाम ।

उत्तर: एते महापुरुषाः शूराः वीराः धीराः च आसन्; गीते लिखितान् सर्वान् भावान् एतेषां जीवने वयं पश्यामः — शङ्कराचार्यः, शिवाजीमहाराजः, स्वामी दयानन्दसरस्वती, मदनमोहनमालवीयः, रानी लक्ष्मीबाई, स्वामी विवेकानन्दः, महर्षि अरविन्दः, सुभाषचन्द्रबोसः, ए.पी.जे. अब्दुलकलामः ।

प्रश्न 4

४. एतत् स्तोत्रं ध्यानेन पठन्तु, अवगच्छन्तु स्मरन्तु च । (भारतवर्षस्य धीराणां वीराणां वीराङ्गनानां च नामोल्लेखः अधोदत्तेषु श्लोकेषु अस्ति — एतान् श्लोकान् सस्वरं गायन्तु स्मरन्तु च ।)

हल

यह स्तोत्र भारत के वीरों, धीरों और वीरांगनाओं के नामों का उल्लेख करता है; छात्रों को इसे स्वर सहित गाना और याद करना है।

स्तोत्रम् — अरुन्धत्यनसूया च सावित्री जानकी सती । द्रौपदी कण्णगी गार्गी मीरा दुर्गावती तथा ।।
लक्ष्मीरहल्या चन्नम्मा रुद्रमाम्बा सुविक्रमा । निवेदिता सारदा च प्रणम्याः मातृदेवताः ।
अगस्त्यः कम्बुकौण्डिन्यौ राजेन्द्रश्चोलवंशजः । अशोकः पुष्यमित्रश्च खारवेलः सुनीतिमान् ।
रामकृष्णो दयानन्दो रवीन्द्रो राममोहनः । रामतीर्थोऽरविन्दश्च विवेकानन्द उद्यशाः ।

उत्तर: छात्राः एतत् स्तोत्रं ध्यानेन पठन्तु, अवगच्छन्तु, सस्वरं गायन्तु स्मरन्तु च ।

प्रश्नावली परियोजनाकार्यम् — परियोजनाकार्यम् (Project Work)

प्रश्न 1

१. अधः प्रदत्तेषु महापुरुषेषु एकस्य लघुजीवनवृतं लिखन्तु । (स्वामी विवेकानन्दः / शिवाजि / राणाप्रतापः)

हल

नीचे दिए महापुरुषों में से किसी एक का संक्षिप्त जीवनवृत्त लिखना है; उदाहरण के रूप में स्वामी विवेकानन्द का जीवनवृत्त दिया गया है।

उत्तर: स्वामी विवेकानन्दः — स्वामिविवेकानन्दस्य बाल्यकालस्य नाम 'नरेन्द्रनाथः' आसीत् । तस्य जन्म जनवरिमासे द्वादशदिनाङ्के 1863 ख्रिस्ताब्दे कोलकातानगरे अभवत् । तस्य मातुः नाम 'भुवनेश्वरी देवी' आसीत्, पिता विश्वनाथदत्तः प्रतिष्ठितः अभिभावकः आसीत् । नरेन्द्रनाथः बाल्यकालात् एव कुशाग्रबुद्धिः, मल्लक्रीडायां पारंगतः धार्मिकः च आसीत् । तस्य आध्यात्मिकगुरुः रामकृष्णपरमहंसः आसीत् । 'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत' इति वेदान्तवाणीं सः प्रचारितवान् । देशवासिनां दुर्दशां पराधीनतां च दृष्ट्वा तस्य मनः अति दुःखितम् अभवत् । अमेरिकादेशे शिकागोनगरे अखिलविश्वधार्मिकसम्मेलने भाषणं कृत्वा अयं परमां प्रसिद्धिम् अलभत् । अयं युगपुरुषः अस्माकं देशे संसारे च प्रातःस्मरणीयः अस्ति ।

प्रश्न 2

२. अस्मिन् पाठे प्रयुक्तानां प्रथमाविभक्तेः बहुवचनान्त-पदानां सङ्ग्रहणं कुर्वन्तु । दशशब्दानां वाक्ये प्रयोगम् अपि कुर्वन्तु ।

हल

पाठ में प्रयुक्त प्रथमा विभक्ति बहुवचनान्त पदों को एकत्र कर दस शब्दों का वाक्य में प्रयोग।

उत्तर: (i) शूराः – भारतीयाः शूराः सन्ति । (ii) वीराः – वीराः युद्धे पराजिताः न भवन्ति । (iii) वयम् – वयम् देशभक्ताः स्मः । (iv) भारतीयाः – भारतीयाः स्नेहशीलाः भवन्ति । (v) गुणशालिनः – वयम् गुणशालिनः स्मः । (vi) जनसेवकाः – जनसेवकाः सेवां कुर्वन्ति । (vii) शुभचिन्तकाः – महापुरुषाः शुभचिन्तकाः भवन्ति । (viii) बालाः – बालाः क्रीडाक्षेत्रे खेलन्ति । (ix) अतिनिश्चलाः – वयम् अतिनिश्चलाः स्मः । (x) गतभीतयः – भारतीयाः गतभीतयः सन्ति ।

प्रश्न 3

३. अन्यत् संस्कृतदेशभक्तिगीतम् अन्विष्य तस्य सामूहिकं वाचनं कुर्वन्तु ।

हल

कोई अन्य संस्कृत देशभक्ति गीत खोजकर उसका सामूहिक वाचन करें; उदाहरणस्वरूप 'अमृतस्य पुत्राः वयम्' गीत दिया गया है।

उत्तर: देशभक्तिगीतम् — अमृतस्य पुत्राः वयम्, सबलं सदायं नो हृदयम् । गतमितिहासं पुनरुन्नेतुम्, युवसंघटनं नवमिह कर्तुम् ।। भारतकीर्तिं दिशि दिशि नेतुम्, दृढ़संकल्पा विपदि विजेतुम् ।। ऋषिसन्देशं जगति नयेम, सत्त्वशालिनो मनसि भवेम । कष्टसमुद्रं सपदि तरेम, चालितकार्यम् नहि त्यजेम ।। (छात्राः सामूहिकं वाचनं कुर्वन्तु ।)

प्रश्नावली पठित-अवबोधनम् — पठित-अवबोधनम् (श्लोक-आधारित प्रश्नाः)

प्रश्न 1

१. अधोलिखितं श्लोकं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत — 'धनकामना सुखवासना न च वञ्चना हृदये । ऊर्जस्वला वर्चस्वला अतिनिश्चला विजये ।।' I. एकपदेन उत्तरत — (i) वञ्चना कुत्र न भवेत् ? (ii) कस्य कामना न भवेत् ? (iii) अतिनिश्चलाः कुत्र भवेत् ? (iv) सुखस्य वासना कुत्र न भवेत् ?

हल

श्लोक के अनुसार हृदय में छल (वञ्चना) और सुख की वासना नहीं होनी चाहिए; धन की कामना नहीं; विजय में अत्यन्त निश्चल रहें।

उत्तर: (i) हृदये (ii) धनस्य (iii) विजये (iv) हृदये

प्रश्न 2

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत — (i) विजये कीदृशाः भवेयुः ?

हल

श्लोक की पंक्ति के आधार पर पूर्ण वाक्य में उत्तर।

उत्तर: विजये ऊर्जस्वलाः वर्चस्वलाः अतिनिश्चलाः भवेयुः ।

प्रश्न 3

III. निर्देशानुसारं उत्तरत — (i) 'हृदये' इत्यत्र का विभक्तिः ? (क) प्रथमा (ख) सप्तमी (ग) तृतीया (घ) द्वितीया ; (ii) 'कपटः' इति पदस्य पर्यायः कः ? (क) विजये (ख) कामना (ग) वञ्चना (घ) निश्चला

हल

(i) 'हृदये' अधिकरण में है अतः सप्तमी विभक्ति। (ii) 'कपट' का पर्याय 'वञ्चना' है।

उत्तर: (i) (ख) सप्तमी ; (ii) (ग) वञ्चना

प्रश्न 4

२. अधोलिखितश्लोकस्य अन्वयं मञ्जूषायाः पदैः कुरुत — 'गतभीतयो धृतनीतयो दृढ़शक्तयो निखिला । यामो वयं समराङ्गणं विजयार्थिनो बालाः ।।' (मञ्जूषा: यामः, बालाः, गतभीतयो, वयम्)

हल

मञ्जूषा के पदों को उचित स्थान पर रखकर अन्वय।

उत्तर: अन्वयः — गतभीतयो धृतनीतयो निखिला दृढ़शक्तयो वयम् विजयार्थिनो बालाः समराङ्गणं यामः ।

प्रश्न 5

३. रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत — (i) वयम् समराङ्गणं गच्छामः । (ii) शूराः वीराः वयम् । (iii) वयम् जनसेवकाः स्मः । (iv) धनस्य कामना न भवेत् । (v) दृढ़मानसाः वयम् स्मः ।

हल

रेखांकित पदों के आधार पर उचित प्रश्नवाचक शब्द से प्रश्ननिर्माण।

उत्तर: (i) के समराङ्गणं गच्छामः ? (ii) शूराः वीराः के ? (iii) वयम् के स्मः ? (iv) कस्य कामना न भवेत् ? (v) कीदृशाः वयम् स्मः ?